

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४८५

सूत्रकारेण द्वादशरात्रे, चतुःपरिवर्तत इत्यनीकप्रकारेण उक्तः । द्वादशाहधर्मः स्वर्ग-
फलश्च । तत्र श्लोकौ—

चत्वारिंशदह्निनाश्च सूत्रकारेण चोदिताः ।
षट्त्तैत्तिरीयकेऽधीताः शिष्टाश्छन्दोगईरिताः ॥
व्यनीक(काया)विधिश्चायं वाचकः परिकल्प्यते ।
ईरितः सूत्रकारेण पौण्डरीकविधिस्ततः ॥

व्याख्यातमन्यत् । अश्वसहस्रमुत्तमेऽहनीति द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायां सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
एकाहस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्नः । समाप्तः ।

अथाष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः

उक्ता अह्नीना इदानीं सत्राण्यभिधीयन्ते—

द्वादशाहप्रजादीनि सत्राणि ॥ १ ॥

द्वादशरात्रादीनि सत्राणि (का० श्रौ० २४-१) इति कात्यायनः । रात्रिस-
त्राणीति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनाम् । पूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः । ननु ऋद्धि-
कामाः सत्रमासीरन् (जै० सू० ६-६-३) इत्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते ।
तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्मैवम् । विप्राणामार्त्विज्यमिति परिभाषायां व्याख्या-
तम् । ऋत्विक्कार्ये यजमानाः सत्रे समाम्नाताः ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति ।
तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ॥ १ ॥

यानि पुरस्तात्संवत्सराद्वापयनपकृतीन्युत्तरा-
ण्युभयतोतिरात्राणि सत्राणि ॥ २ ॥

यानि सत्राणि । गवामयनस्य विधिर्विवाक्षितस्तं विवक्षुः सर्वसत्राणां सामान्यं विधा-
ममारभते—‘सत्रेषु सर्वानध्वर्युर्दक्षियेत्’ (द्रा० श्रौ० ३-३-९) इति । तेषां द्वादशा-
हेन सत्रभूतेन कल्पो व्याख्यातः । यानि पुरस्तात्संवत्सरात् । गवामयनेनेतरेषाम् ।
उभयतोतिरात्राणि भवन्ति ॥ २ ॥

उपरिष्ठादतिरात्रस्तृतीयः पञ्चदश उक्थ्यः ॥ ३ ॥

भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

तथा कुण्डपायिनामयनम् ॥ ४ ॥

तृतीयं पञ्चदशरात्रं परिहाप्य कुण्डपायिनां च सत्रमिति सूत्रान्तरम् ॥ ४ ॥

तेषां द्वादशाहेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

गतः ॥ ५ ॥

ऋतूनामेकादशरात्रेण प्रजाः सृजन्ते प्रजा-

मवरुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति ॥ ६ ॥

गतार्थः । अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्सत्रत्वं द्रष्ट-
व्यम् । नह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासि (मास्ति) चोदना । तद्वद्वाति-
देश्यानां धर्मविशेषाणामश्रवणात् । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् । इतोऽन्ये शाखा-
न्तरविहिता एकादशरात्रा अहीनाः । स एष तित्तिरिणा समाम्नातः—‘ऋतवो वै
प्रजाकामाः’ (तै० सं० ७-२-६) इत्यादि ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नृतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रः ॥ ७ ॥

भवतीति शेषः । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्त-
मेकाहमत्रातिरात्रसंस्थारूपं कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठ्यः षडहः ॥ ८ ॥

भवतीत्यत्रापि शेषः । द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः
पङ्क्तिपृष्ठैर्युक्तानि षडहानि निहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनोदा-
हृतानि । तेषां संघः पृष्ठ्यः षडहः सोऽत्र कर्तव्यः ॥ ८ ॥

त्रयश्छन्दोमाः ॥ ९ ॥

भवन्ति । अष्टमदिनमारभ्य दशमान्तेषु दिनेषु ॥ ९ ॥

अतिरात्रः ॥ १० ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४८७

एकोनविंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः । सर्व-
स्तोमोऽतिरात्र उत्तममहरिति वचनाद्द्वादशाहे भवतीति भावः ॥ १० ॥

अथ त्रयोदशरात्रोऽभिधीयते—

द्वौ त्रयोदशरात्रौ ॥ ११ ॥

योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाहा-
देकादिनाधिक्येन फलाधिक्याद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत्—
तदुच्यते । प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवात्रापीति द्विविध-
स्याहः समानत्वादद्वादशाहत्वोपचारः ॥ ११ ॥

यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्नुवते ॥ १२ ॥

यं मुख्ययजमानमुद्दिश्य कामयन्त इतर इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिरात्रः पृष्ठयः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्र-
श्चत्वारश्छन्दोमा अतिरात्रः ॥ १३ ॥

षडहस्य च्छन्दोमानां मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं
द्वादशाहगतां क्लृप्तां संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्युः । तथा सति यजमानस्य वागुप-
क्षयशीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय च्छन्दोमानामुपरि यदविवाक्यमहर्द्वादशाहग-
तदेवाहः सर्वस्तोमोऽतिरात्ररूपं कुर्यात् । तस्मिंश्च महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रत-
शब्दप्रयोगः । संततामेव वाचमवरुन्धते (तै० सं० ७-३-३) इत्यादिशेषाच्च ॥ १३ ॥

द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

द्वितीयं पृष्ठयषडहम् ॥ १४ ॥

अतिरात्रो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतम-
तिरात्रः ॥ १५ ॥

भवतीति शेषः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते—

त्रयश्चतुर्दशरात्राः । यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
श्नुवते । अतिरात्रः पृष्ठयः षडह आवृत्तः पृष्ठयः
षडहोऽतिरात्रः । सर्वाष्टमृद्धिमृध्नुवन्ति य एता
उपयन्त्यतिरात्रः । पृष्ठयः षडहः पृष्ठयः षडह-
स्त्रयास्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रो द्वितीयं ब्रह्मवर्च-
सकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहः
पृष्ठयः षडह आयुर्गौर्ज्यैतिरतिरात्रस्तृतीयं प्रति-

ष्ठाकामा उपेयुः । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे
अहनी द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख० १) ॥ १६ ॥

भवन्तीति शेषः । प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशसंख्याकान्यहानि विधत्ते—
'यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्ति' (७-३-४)
इति । रथंतरवृहद्वैरूपवैराजशाकरैवतसामसाध्यैः पृष्ठस्तोमैरुक्तान्यहानि पृष्ठानीत्युच्य-
न्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वम् । विपरीतक्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन द्वैविध्येन
लोकद्वयप्राप्तिः । एतमेवाऽऽरोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति—त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ
भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्ति (७-
३-४) इति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिंश इत्येष स्तोमानां
षट्स्विहाऽऽरोहक्रमः । त्रयस्त्रिंशस्त्रिंश एकाविंशः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिंशद्विंशत्ययमवरोह-
क्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशस्वहःसु मध्ये षष्ठसप्तमयोरहोर्नैरन्तर्येण त्रयस्त्रिंशस्तोमौ
संपद्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं गच्छन्ति । किंचैतावन्येषां स्तोमानामधिराजा-
वर्वाचीनानां तत्रान्तर्भावात् । अतो यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहरूपस्त्रिरात्रः । ततः पृष्ठ्यः
षडहः । तत आयुर्गौर्ज्योतिरित्यवरोहरूपस्त्रिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति ॥ १६ ॥

अथ पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारः पञ्चदशरात्राः ॥ १७ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १७ ॥

देवत्वं गच्छन्ति ॥ १८ ॥

सन्निधौ इति शेषः ॥ १८ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयोऽष्टम्यां महाव्रतम् ।
पौर्णमास्यामुदयनीय इतरथा युक्तं वोपेयुः ॥
अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहो महाव्रतं पृष्ठ्यः षडह-
स्त्रयस्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रः ॥ १९ ॥ द्वितीयं
यास्तल्प उदके विवाहे वा मीमांसेरन् । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुरुग्रहः पृष्ठ्यः षडहो महाव्रत-
मायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः । तृतीयं प्रतिष्ठाकामा
उपेयुः । त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरुग्रहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः । चतुर्थं स्वर्ग-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४८९

कामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरूपहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः । ऐन्द्रेण षोडशरात्रे-
ण सर्वाभिजितीर्विजयन्तोऽभिपूर्वमन्नाद्यमायन्ति ।
एता एव समहात्रताः ॥ २० ॥

पृष्ठचः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानि । अथाहविशेषा
विधातव्याः । तत्राग्निष्ठुदाख्यमेकमहः स्तुत्यैवोन्नीतविधिकमिति द्रष्टव्यम् । अग्निष्ठुता
पाप्मानं निरदहतेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अत ऊर्ध्वं त्र्यहं विधत्ते—ज्योतिर्गौरायु-
रिति त्र्यहो भवति (७-३-७) इत्यादि । पृष्ठचषडहगतान्यहानि विधत्ते—
यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधस्य स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति (७-३-७) इत्यादि ।
आरोहरूपरूपहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते—पराञ्चो वा एते
सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्त्र्यहो भवति (७-३-७)
इत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥

सप्तदश रात्रोऽभिधीयते—

सप्तदशरात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्यो-
तिर्गौरायुः पञ्चाहः । द्वादशाहस्य दशा-
हान्यतिरात्रः ॥ २१ ॥

सप्तदशरात्रेण यक्ष्ये, अन्नादो भूयासमिति । अथैतदीप्सवहःसु ज्योतिर्गौरायुरित्येवं
विधमह्नां पञ्चकं पञ्चाहो भवति (७-३-८) इति विदधाति । द्विरावृत्ते त्र्यहो
द्वितीयज्योतिर्विजितोऽवशिष्टः पञ्चाहः । अयं पृष्ठचं षडहं चतुश्छन्दोमांश्च पूर्व-
द्व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

अष्टादशरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरा-
त्रोऽभिष्टुवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यति-
रात्रः ॥ २२ ॥

अष्टादशरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चस्विनो भूयास्मेति । शेषं पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एकान्नविंशतिरात्रेण । सर्वेषां पशूनामाधिपत्यं
गच्छन्ति । एता एव समहात्रताः ॥ २३ ॥

एकान्नविंशतिरात्रेण प्र प्रजया पशुभिर्जायन्ते (२३-२-१७) इत्याप-
स्तम्बः ॥ २३ ॥

विंशतिरात्रेणः ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति ।
य एता उपयन्ति । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे
अहनी । अभिप्लवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहा-
न्यतिरात्रः ॥ (ख० २) ॥ २४ ॥

विंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चःस्विनो भूयासुरन्नादा भूयासुरिति च । यथा प्रथ-
मरूपहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीयावपि ज्योतिरादिकौ । नन्वत्र कश्चिदप्यायुरादि-
कोऽस्ति । पूर्वोक्तेषु ग्रहेषु योऽयमन्तरूपहो यश्च भावी ग्रहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्ति-
त्वेन विवधसाम्यम् । अन्यच्च पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ननु—प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रिरूपयन्ति (जै० सू० ४-३-८) इति
श्रुतम् । रात्रिशब्देन ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौप्ता (छा) नि कर्मा-
ण्युच्यन्ते । तदिदं रात्रिसमं स्वर्गार्थमुत प्रतिष्ठार्थमिति संशयः । तदर्थं च प्रतिति-
ष्ठन्तीति किमयं फलविधिरुतार्थवाद इति ।

अपापश्लोकवत्तत्र वर्तमानापदेशतः ।
फलविध्यसमर्थत्वात्तद्वेदार्थवादता ॥
अनादिष्टफलत्वेन तस्मात्स्वर्गफलार्थता ।
निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विनम्यते ॥
जुहूवन्नैव कर्मैतन्निराकाङ्क्षं फलं प्रति ।
कल्पनीयं फलं तत्र विनामोऽध्याहृतेर्वरम् ॥

स्वर्गस्याध्याहारे तत्स्वरूपं तस्य च श्रुतकर्तृसंबन्धः फलत्वं च कल्प्यम् । प्रतिष्ठा-
यास्तु स्वरूपमेकवाक्यत्वं च क्लृप्तं फलत्वसिद्धयर्थं सन्नन्ततया विपरिणाममात्रं लघीयः ।
उपयन्तीत्यपि वर्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिणम्यते । यच्छब्दश्च व्यवहितान्वयः ।
तदयमर्थः—ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रिरूपेयुरिति । एवं हि धर्ममात्रकल्पनाला-
घवमितरथा तु सर्वस्यैवार्थवादत्वात्सकल एव विध्युद्देशोऽप्रतिपन्नफलविशिष्टः कल्पनीयः ।
स्वर्गकामा एता रात्रिरूपेयुरिति कल्पितेऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादे न सुखं संगच्छते ।
यस्मात्प्रतितिष्ठन्ति तस्मात्स्वर्गकामा उपेयुरिति किं केन संगच्छते । ततश्च यद्यप्य-
ध्याहारः स्यात्तथाऽप्यर्थवादसंगत्यर्थं प्रतिष्ठैवाध्याहर्तव्येति प्रतिष्ठार्थता ॥ २४ ॥

अथैकविंशतिरात्रोऽभिधीयते—

द्वावेकविंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तम-
भ्यश्नुवते । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयाऽसौ

भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः पृष्ठयः षड-
हस्त्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसा-
मानः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भोऽतिरात्रो
निदाघ उपयन्ति सौमापौष्णं शुमालभन्ते ।
मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति ॥ २५ ॥ द्वितीये-
नोभयोर्लोकयोर्ऋधनुवन्ति । अस्मिंश्चामुष्मिंश्च ।
य एता उपयन्त्यतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽभिप्लवः
षडहोऽतिरात्रः ॥ २६ ॥

तत्र तावदियमहःकल्पिः—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । ततः स्वरसा-
मानस्त्रयोऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि त्रयः स्वरसामानः । पुनरपि
पृष्ठयः षडहः । ततोऽतिरात्र इति । गतमन्यत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्वाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहोऽभिप्लवः । षडहो द्वाद-
शाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रः ॥ २७ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २७ ॥

त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति ।
अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुः पञ्चाहोऽभिप्लवः । षडहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ २८ ॥

त्रयोविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे प्रतिष्ठार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ २८ ॥

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तम-
भ्यश्रुवते । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयाश्चो
भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रो द्वावभि-
प्लवौ । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः (ख० ३)
॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अत्र चत्वारस्त्र्यहा विज्ञेयाः । तावता विवक्षितसंख्यायाः पूरणात् ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथाष्टादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथान्यश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिधीयो—

सःसदा चतुर्विंशतिरात्रेण स्वर्गे लोके सीदन्ति ।
य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आर-
म्भणीयस्त्रिवृदा पृष्ठ्यः स्तोमः षडहः । अथ
त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्तमुक्तमुपहव्यस्य तन्त्रे क्लृप्तं
तस्य कण्वरथंतरं माध्यंदिने सवने यन्नयस्त्रिं-
शमहर्निरुक्तं त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणवं त्रय-
स्त्रिंशमहर्निरुक्तं पृष्ठ्यः स्तोमः षडहः प्रत्यङ्-
त्रिवृदहर्निरुक्तं ज्योतिर्वैश्वानरोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

अत्रेयमहःकल्पसिः सूत्रकारेण दर्शिता । यदिदमतिरात्ररूपं प्रथममहः सूत्रेऽभिहितं
तज्ज्योतिरतिरात्रो भवतीति वाक्येनाऽऽम्नातम् । यत्त्वारम्भणीयरूपं द्वितीयमहस्तच्छा-
खान्तरगतम् । तृतीयमहरारभ्याष्टमान्तः पराग्रूपः पृष्ठ्यः षडहः । तत्र षष्ठमहस्त्रयस्त्रि-
शरूपम् । यच्चाऽऽदित आरभ्य गणनायामष्टममहः । ततो नवममहर्निरुक्तं त्रयस्त्रि-
शम् । स्पष्टलिङ्गैर्मन्त्रैर्गानं निरुक्तं तद्विपरीतमनिरुक्तम् । ततो दशममहर्निरुक्तं त्रय-
स्त्रिंशम् । त एतेऽष्टमनवमदशमा अहर्विशेषास्त्रयोऽवस्तादधोभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः ।
तत एकादशाद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाख्यान्यहानि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवरूपाणि मध्य-
वर्तीनि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । ततः पञ्चदशषोडशसप्तदशा अहर्विशेषास्त्रिसंख्याकाः परस्ता-
दूर्ध्वभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः । तेषु त्रिषु मध्यमं निरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुपरितनं
त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्तमनिरुक्तम् । सप्तदशसंख्यापूरकं दिनमारभ्य द्वाविंशतिदिनपर्यन्तमावृत्तः
पृष्ठ्यः षडहः । अत एवायं प्रत्यङ्ङिति (७-४-२) निर्दिश्यते । तत ऊर्ध्वमुपा-
न्तिममहास्त्रिवृदनिरुक्तं ज्योतिरग्निष्टोमरूपम् । तत ऊर्ध्वमतिरात्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते
सति एकादशादिचतुर्दशान्तामध्यवर्तिनोऽहश्चतुष्टयादध उपरिष्ठाच्च ये त्रिसंख्याका-
स्त्रयस्त्रिंशास्तैरुभयतोऽवस्थितैर्दारिद्र्यहेतुं पाप्मानमपहत्य दैवीं सभां मध्यवर्तिनीं गच्छन्ति ।
यानि मध्यवर्तीनि चत्वारि पृष्ठान्यान्यहान्येतान्येवात्र दैवी संसदित्युच्यते ।
तस्मादुभयतस्त्रयस्त्रिंशयुक्तान्यहानि कुर्यादिति विधिरुन्नेयः ।

अथाधोवर्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यमो यश्चोर्ध्ववर्तिषु त्रिषु मध्यमस्तस्योभय-
विधस्य मध्यमस्यानिरुक्तत्वमिति भाष्यकृत् ।

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्तिषु चतुर्ध्वहःसु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्ति (७-४-२) इति । रथंतरबृहदाद्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनीयानि । तथा चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनीयाः । यद्यपि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पाद्यानीति शाखान्तरानुसारेण सूत्रेऽभिहितम् । तथाऽप्यप्रवचनबलात्पवमानादिषु केषुचित्तोत्रेषु चतुर्विंशादयश्छन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्याः ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते—‘ बृहद्रथंतराभ्याम् ’ (तै० सं० ७-४-२) इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथोपान्त्यं त्रयोविंशमहर्विधत्ते—त्रिवृतोऽधित्रिवृतमुपयन्ति स्तोमानां संपत्त्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवति (७-४-२) इत्यादि । आवृत्तः पृष्ठचः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमयुक्तादहोऽप्यधूर्ध्वं त्रयोविंशदिने त्रिवृतमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सांतत्यादेषां स्तोमानां संपत्तिर्भवति । सा च संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहर्विशेषो ज्योतिष्टोमः कार्यः । सप्तसंस्थारूपोऽ (पेऽ) अग्निष्टोमः (मे) प्रथमसंस्थारूपं कुर्यादित्यर्थः ॥१॥

पञ्चविंशतिरात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रो द्वावभिष्ववौ । द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ २ ॥

पञ्चविंशतिरात्रेण यक्ष्यामह इत्यादि ॥ २ ॥

षड्विंशतिरात्रं स्वर्गकामा उपेयुः । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वावभिष्ववौ । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ३ ॥

षड्विंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे । स्वर्गं लोकमवाप्नवाम इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

सप्तविंशतिरात्रेणाऽऽदित्यलोकं जयन्ति एता एव समहाव्रताः ॥ ४ ॥

सप्तविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे आदित्यलोकजयार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहो द्वावभिष्ववौ । द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ ५ ॥

अष्टाविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चसमवाप्नवाम इत्यादि ॥ ५ ॥

एकान्नत्रिंशद्रात्रं श्रीकामा उपेयुः । अतिरात्रो

ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहो द्वावभिप्लवौ द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ६ ॥

एकोनत्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । श्रीकामार्थमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

त्रिंशद्वात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयोऽ-

भिप्लवा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख० ४ ॥) ७ ॥

त्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे अन्नाद्यकामार्थमित्यादि ॥ ७ ॥

एकत्रिंशद्वात्रेणाभिपूर्वमन्नाद्यमाप्नु-

वन्त्येता एव समहाव्रताः ॥ ८ ॥

एकत्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । अन्नादा भूयासुरित्यादि ॥ ८ ॥

द्वात्रिंशद्वात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो

गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । त्रयोऽभिप्लवाः । द्वाद-

शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ९ ॥

द्वात्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चसमवाप्नवाम इत्यादि ॥ ९ ॥

त्रयत्रिंशद्वात्रमृद्धिकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः

पञ्चाहा विश्वजिदतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा अतिरात्रः ।

द्वितीयेन यावद्वयेन सत्रेणाद्धिमाप्नुवन्ति ।

तावता समृद्धिरतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽतिरात्रोऽ-

भिप्लवः षडहोऽतिरात्रोऽभिप्लवः । षडहो द्वादशा-

हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च । तृतीयं

प्रतिष्ठाकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा

विश्वजिदतिरात्र एकः पञ्चाहो द्वादशाहस्य दशा-

हान्यतिरात्रः ॥ १० ॥

त्रयत्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे, ऋद्धिमवाप्नवाम इति । समृद्धिविकलः । ज्योतिर्गौरायु-
रित्येवंविधो द्विरावृत्तरूप्यहो द्वितीयज्योतिर्विवर्जितः पञ्चाहः । अत्र प्रायणीयोदयनीय-
योरतिरात्रयोर्मध्ये चातिरात्रे शस्त्राणि-‘त्रीण्याश्विनानि भवन्ति’ (तै० सं० ७-४-
९) इति श्रुतेः । अन्यदहर्विश्वाजिद्धवति, इति विधानात् । अत्र द्वादशाहशब्देन
प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षां दर्शयति । गतमन्यत् ॥ १० ॥

चतुस्त्रिंशद्वात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति

रात्रो ज्योतिर्गौरायुरूप्यहोऽभिप्लवाः । द्वादशा-

हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ (ख० ५) ॥ ११ ॥

संकल्पादिवाक्यं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४९५

पञ्चत्रिंशद्वात्रेण संवत्सरादाऽमुष्मादादित्यादन्ना-
द्यमवरुन्धते । य एता उपयन्ति । अतिरात्रो
ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहस्रयोऽभिप्लवाः । द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १२ ॥

गतः ॥ १२ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रे स्वर्गकामा उपेयुः । अतिरात्रश्च-
त्वारोऽभिप्लवाः । द्वादशाहस्य दशाहान्यति-
रात्रः ॥ १३ ॥

सुवर्गं लोकं यन्ति (७-४-६) इत्याम्नानात् । प्रायणीयमहर्विधत्ते—‘ज्योति-
रतिरात्रो भवति’ इत्यादि । अथोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते—‘षडहा भवन्ति’ इति ।
ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौरायुः ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लवः षडहः । तादृशाः षडहा यावन्तोऽपेक्षि-
तास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । तेषां संख्या चत्वारो भवन्ति इति । चतुर्भिः षडहैरत्रापेक्षिता
संख्या पूर्यते । अथ पृष्ठयः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येवंविधं द्वादशाहस्य दशरात्रम् ।
अथोदयनीयं विधत्ते—अतिरात्रावभितो भवत इति । प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विव-
चनम् ॥ १३ ॥

सप्तत्रिंशद्वात्रेणाऽऽदित्यं लोकं जयन्त्येता
एव समहात्रताः ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । आदित्यलोकजयार्थमित्यदिमहात्रतान्ताः ॥ १४ ॥

अष्टत्रिंशद्वात्रेण ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । चत्वारोऽभिप्लवाः ।
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १५ ॥

गतार्थः ॥ १५ ॥

एकोनचत्वारिंशद्वात्रेण सर्वेषां पशूनामाधि-
पत्यं गच्छन्ति । प्रजाकामा उपेयुरतिरात्रो ज्योति-
र्गौरायुरुयहश्चत्वारोऽभिप्लवा द्वादशाहस्य दशा-
हान्यतिरात्रः ॥ १६ ॥

आधिपत्यं साम्राज्यम् । एकात्रचत्वारिंशद्वात्रेणानन्तां श्रियं जयन्तीत्येके ॥ १६ ॥

चत्वारिंशद्वात्रेण परमायां विराजि प्रतिष्ठां
गच्छन्ति । एता एव समहात्रताः ॥ (ख० ६) ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

चत्वारिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे । परमां प्रतिष्ठ गच्छन्तीति श्रुतिश्च ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः

=====

अथाष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

विधृतिरेकस्मान्न पञ्चाशो विपाप्मना भ्रातृव्ये-
णाऽऽवर्तन्ते । य एता उपयन्त्यतिरात्रस्त्रयस्त्रि-
वृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रो दश पञ्चदशा उक्थ्याः
षोडशिमदशममहरतिरात्रो द्वादश सप्तदशा उक्थ्या
अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहोऽतिरात्रो द्वादशैकविंशा
उक्थ्या अतिरात्रोऽयमतिरात्रः ॥ १ ॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्विशेषास्त्रयः कर्तव्याः । पञ्चदशस्तोमयुक्ता
अहर्विशेषा दशसंख्याकाः कर्तव्याः । षोडशस्तोमयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्य-
मेकमहः कार्यम् । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसंख्याकाः कार्याः । अथ
षट्संख्याकान्यहानि—‘पृष्ठ्यः षडहो भवति’ (तै० सं० ७-४-७) इति विधि-
दर्शनात् । अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—‘द्वादशैकविंशा भवन्ति’ (७-४-७)
इत्यादि । एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्तव्याः ॥ १ ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते —

द्वितीयोऽयमेवैतेषां श्रीर्भवति । मित्रश्च वरु-
णश्च धाता चार्यमा चाशश्च भगश्चेन्द्रश्च विव-
स्वाश्चेत्येतासां देवतानामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसी-
याऽसो भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः ।
द्वावभिप्लवौ । गोआयुषी द्वौ द्वावभिप्लवावभिजिच्च
विश्वजिच्चातिरात्रावेकोऽभिप्लवः सर्वस्तोमो नव-
सप्तदशाश्चातिरात्रा द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्र-
तश्चातिरात्रश्च ॥ (ख० ७) ॥ २ ॥

तेषां यजमानानां श्रीः शोभा भवतीत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ २ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो यां न जानीयु-
र्यदा वाऽञ्जतेऽभि वाऽञ्जते शुभमेवाऽऽत्मन्दधते
जानन्त्येनान् गौलगुलवेन प्रातःसवने । सौगन्धि-
केन माध्यंदिने सवने । पौतुदारवेण तृतीय-
सवने । य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चत्वारोऽभि-
प्लवाः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो नवरात्रगर्भश्च द्वावभि-
प्लवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रो नवरात्रग-
र्भश्चतुर्थः । संवत्सरसंमिता संवत्सरस्य प्रसवं
गच्छन्ति य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश
उक्थ्यश्चाऽऽरम्भणीयस्त्रिवृद्वौ द्वावभिप्लवौ पृष्ठयः
षडहोऽभिजिन्नयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमह-
स्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदेकोऽभिप्लवः प्रत्य-
ङ्गो आयुषी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चाति-
रात्रश्च ॥ (ख० ८) ॥ सवितुः ककुहः पञ्चमः
सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति । य एता उपयन्त्य-
तिरात्रस्त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखः षडहोऽधि-
यानि त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोमावभित उक्थ्यं
मध्ये तथैव नव पञ्चदशानि नव सप्तदशानि
नवैकविंशानि द्वादशाहानि महाव्रतं चातिरा-
त्रश्च । ऋतूनां षष्ठं प्रतिष्ठाकामा उपेयुः । अति-
रात्रश्चत्वारोऽभिप्लवा महाव्रतम् । द्वावभिप्लवौ
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रम् । इन्द्राग्नयोः
सप्तमोऽत्यन्याः प्रजा भवन्त्योजिष्ठा भवन्ति ।
य एता उपयन्त्यतिरात्रः । षडभिप्लवा महाव्रतं
द्वावभिप्लवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥
(ख० ९) ॥ ३ ॥

अत्राऽऽञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो नवरात्रगर्भश्चतुर्थः सवितुः ककुहः पञ्चमः ऋतुः षष्ठ-
श्चैकोनपञ्चाशद्रात्रे प्रमेद इति भाष्यकृदभिप्रायः । गतार्थः ॥ ३ ॥

एकषष्टिरात्रेण यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
श्रुवते सर्वामृद्धिमृध्नुवान्ति वसीयांसो
भवन्ति । य एता उपयन्ति अतिरात्रश्च-

तुर्विंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रिवृदा
त्रयोऽभिप्लवाः पृष्ठयः षडहोऽभिजित्त्रयः
स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसा-
मानोऽभिजिन्नयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठयः
षडह एकोऽभिप्लवः प्रत्यङ्गो आयुषी
द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरा-
त्रश्च ॥ ४ ॥

सर्वा समस्तामृद्धिं प्राप्नुवन्ति वसीयांसो धनवन्तो भवन्ति । एकषष्टिरात्रेण यक्ष्या-
महे वसुमन्तो भूयास्मेत्यादि । द्वादशाहवत्सौत्रामण्यन्तं समानम् ॥ ४ ॥

देवानां शतरात्रेण देवत्वं गच्छन्ति । य एता
उपयन्त्यतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्रयहश्चतुर्दशाभि-
प्लवाः द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्र-
श्चाभिप्रयन्तः समानत्र वा तिष्ठन्तोऽभिपुण्वन्ति ॥
(ख० १०) ॥ ५ ॥

देवानां शतरात्रमिति कर्मनामधेयम् । संकल्पादि सौत्रामण्यन्तं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

आदित्यानामयनेनैषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

आदित्यानामयनमिति संज्ञा सत्रस्य ॥ ६ ॥

गवामयनेन व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

गवामयनेन प्रकारेण ॥ ७ ॥

सर्वेऽभिप्लवा मासां मध्ये पृष्ठयः पञ्चदशस्त्रिवृतोऽ-
भिप्लवाः ॥ ८ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि यानि यानि सत्राणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भवन्ति । संवत्सर-
सामान्यात्तद्गुणदर्शनाच्च (का० श्रौ० २५--११०) । दृश्यन्ते हि तेषु गवामयनिका
गुणाः । अथ यत्पृष्ठयः षडहमुपयन्ति । यदभिप्लवः षडहमुपयन्ति, इति । तत्राभिप्ल-
वास्त्रिवृतपञ्चदश स्तोमा भवन्ति गवामयने हि पृष्ठयान्ता मासा इह पृष्ठयमध्या
भवन्ति ॥ ८ ॥

अभिजितः स्थाने त्रिवृद्वृहस्पतिसवः ॥ ९ ॥

भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

विश्वजितः स्थाने पञ्चदश इन्द्रस्तोमः ॥ १० ॥

अत्रापि भवतीति शेषः ॥ १० ॥

पृष्ठाभिप्लवावुपेत्य व्यूढा अग्निष्टोमास्त्रिवृत ऊर्ध्व-
द्वलभिद्भ्यामिति । ऊ(द्यू)नो मास उत्तमे
संभार्येऽभिप्लवति । यां मध्ये षष्ठ्यः पडह ऊर्ध्व
गोआयुषी ॥ ११ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

छन्दोमा दशरात्रः ॥ १२ ॥

भवतीति शेषः । दशरात्रस्य छन्दोमदशाह इति कात्यायनः ॥ १२ ॥

प्रत्यङ्ङष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं षट्त्रिंशं
द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे पञ्चविंशं चतु-
र्विंशमविवाक्यं दशमं महाव्रतमुदयनीयश्चातिरात्र
इति ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्ङष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं षट्त्रिंशं द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे
पञ्चविंशं चतुर्विंशम् । महाव्रतोदयनीयाभ्यामिति द्यूनो मासः पूर्यते (आप० श्रौ०
२३-९-१०) इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

अङ्गिरसामयनः स्वर्गकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

अङ्गिरसामयनमिति सत्रसंज्ञा ॥ १४ ॥

आदित्यानामयनेन व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

तदादित्यानामयनवद्भवति ॥ १५ ॥

सर्वेऽभिप्लवा मासाः पुरस्तात्पृष्ठ्याः प्राग्विषुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्या ऊर्ध्वं विषुवतश्छन्दोमा दशरात्रः ।
ऊर्ध्वं स्तोमः पञ्चविंशं द्वे अष्टाविंशे त्रिंशं
द्वात्रिंशं षट्त्रिंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं
चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुर्विंशमविवाक्यं
दशमं महाव्रतमुदयनीयं चातिरात्र इति ॥ १६ ॥

त्रिवृतोऽभिप्लवा भवन्ति । मासाः पुरस्तात्पृष्ठ्या भवन्ति प्राग्विषुवत ऊर्ध्वं विषुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्याः पञ्चदशिनः । छन्दोमदशरात्र ऊर्ध्वं स्तोमश्चतुर्विंशं पञ्चविंशं द्वे अष्टा-
विंशे त्रिंशं द्वात्रिंशं षट्त्रिंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशम् ।
महाव्रतोदयनीयाभ्यामिति द्यूनो मासः पूर्यते । अथैकेषाम्—पृष्ठ्या आक्षयन्ति चाऽऽ-

दित्यानामयनमभिप्लवा आक्षयन्ति चाङ्गिरसामयनम् । यदन्यत्पृष्ठ्याभिप्लवेऽभ्यस्तान्या-
क्षयन्तात्याचक्षते (भ० श्रौ० २३-९-१६) इति भरद्वाजश्चाऽऽह ॥ १६ ॥

दृतिवातवतोरयनेन यं कामं कामयन्ते तमभ्यशु-
वते सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति वसीयाः सो भवन्ति । य
एता उपयन्त्यतिरात्रः ॥ (ख० ११) । १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

दृतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा । संकल्पादि पूर्ववत् ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथाष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मास-
मेकत्रिंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन
मासम् । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रिंशारम्भण-
स्त्रिवृदुत्तमा अतिरात्रः ॥ १ ॥

अतिरात्रावहितः । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासम् । अथ विषु-
वन्महाव्रतं वेत्यास्तम्बेऽपि विकल्पः । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रिंशारम्भणास्त्रिवृदुत्तमाः ।
तत्रैकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं नयेत् । पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं ह्यत्र श्रूयते—
त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकत्रिंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशे-
न मासमिति मैत्रायणीयश्रुतिः । अतस्त्रिवृदादिभिरैकाहैर्मासं मासं नयेदिति । तदुक्तं
कात्यायनाचार्येण—‘ एकाहास्तच्छब्दात् ’ (का० श्रौ० २५-१२५) इति । तेषां
शब्दस्तच्छब्दः सत्राभिधायक उपलभ्यते पृष्ठ्यस्तोमशब्दोऽपि चैकाहानामेव वाचक उप-
लभ्यते । पृष्ठ्यस्तोमशब्दास्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठ्यस्य षडहस्य
स्तोमाः पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति । नैतदेवम् । पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्रत्यस्तमि-
तावयवार्थवृत्तितयाऽश्वकर्णादिवदेकाहानां वाचक इति । स्तोमेषु पुनः षष्ठीं कल्पयित्वा
समासलक्षणेन तल्लोपेन च स्तोमेन प्रवृत्तिः । न च तन्न्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमश-
ब्द एकाहानां वाचक इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नानाहानि वा संप्रातशब्दात् (का० श्रौ० २५-१२६) इति । वाशब्दः पक्ष-
व्यावृत्तौ नानाहानि वा । यान्यन्वयप्राप्तानि तेषु स्तोमविधानं त्रिवृता स्तोमेन मासं

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ५०१

पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येषमादि । कुत एतत्—संघातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्भवति, स च मासमिति वाक्यं भिद्यते । अथ पुनर्यो मासः स त्रिवृता स्तोमेनेति नैष दोषो भवति ॥ १ ॥

कुण्डपायिनामयने मासं दीक्षिताः २ ॥

भवन्तीति शेषः । कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा ॥ २ ॥

राजानं क्रीत्वोपनह्य द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा

हविर्यज्ञमासैर्यजन्ते ॥ ३ ॥ मासमग्निहोत्रं जुह्वति ॥ ४ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा हविर्यज्ञैर्यजन्त इति । सोमोपगूहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायमारम्भं प्रातरपवर्गम् । तत्र द्वावपि होमौ फलैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य तु भेदः—‘अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः संस्पृष्टिर्वा’ (इत्यादि) गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालामुखीये । ज्योतिष्टोमे हि ‘न जुहोति न पचतीत्यादिनिषेधोऽपि ।

ननु कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्ये गार्हपत्ये श्रपणमुत शालामुखीय इति संशये चोदकप्राप्ते शालामुखीये स्यात् ‘ज्योतिष्टोमे हि शालामुखीय एवात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति’ इति शालामुखीये गार्हपत्यकार्ये विहितश्चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयने प्राप्तस्तस्मात्तत्र श्रपणम् । सत्यम् । चोदकादेवम् । अग्निहोत्रनामधेयात् नैमित्तिकाग्निहोत्रवन्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रपणं प्रापितं तच्चोदकाद्वर्तीय इत्युक्तम् । केचित्तु—कृत्वाचिन्तामाहुः । असत्यपि नामधेये ‘गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति’ इत्यस्यानारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादुपदेशतः प्राप्तः प्राजहितश्चोदकप्राप्तं शालामुखीयं बाधत इति । तत्तु नैवम् । अनारभ्यवादस्य हविःश्रपणद्वारकत्वात्कुण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्याश्रुतत्वात्प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सहैव प्राजहितेन प्राप्तेर्द्विरुक्तत्वान्नोपदेशसंभवः । तस्मान्नास्त्रैव प्राजहितप्राप्तिः ।

ननु सिद्धं नाम्नः प्राबल्यं सप्तमे । सत्यम् । इह तु प्रसङ्गनिराकरणार्थं सूत्रम् । शालामुखीयस्तावदस्मिन्तन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय प्रवृत्तः स एव प्रसङ्गादग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनेति शङ्का सेयं निराक्रियते । अन्यार्थस्य नामप्राप्तेन प्राजहितेन बाधितत्वादिति पूर्ववत्साद्रूप्यसंभवे दैगुण्यानाश्रयणादित्यस्यैव न्यायस्य प्रपञ्चोऽयम् । (जै० सू० १२-१-६) ॥ ३ ॥ ४ ॥

मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति कात्यायनभरद्वाजौ ॥ ५ ॥

मासं वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासः साकमेधैः
 मासः शुनासीरीयेण । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मास-
 मेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासमष्टादश त्रयस्त्रि-
 शान्यहानि द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं
 चातिरात्रश्च ॥ ६ ॥

पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वण्यभिनीयन्ते (मा० क० १-३-८) वैश्वदेवेन मासं
 वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैर्मासं शुनासीरीयेण मासमिति श्रुतेः ॥ ६ ॥

सर्वेण यज्ञेन यजन्ते ॥ ७ ॥

यज्ञं व्याख्यास्याम इति न्यायवदेकवचनेन सर्वयज्ञोपलक्षणत्वाच्च ॥ ७ ॥

सर्वे भवन्ति ॥ ८ ॥

हविर्यज्ञसंस्थाः सोमसंस्थास्तद्विकृतयश्च भवन्तीति । मासमिति सर्वत्र ॥ ८ ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्ति ॥ ९ ॥

अत्सरुका अवृन्तकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकारास्तदुक्तं कात्यायनेन—अत्सरुकाः
 कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः (का० श्रौ० २५-१४) इति । भवन्तीति शेषः ॥ ९ ॥

यो होता सोऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता । स नेष्टा
 सोऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा । स
 प्रतिहर्ता । यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छसी स
 ग्रावस्तुघ्नः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत्स उन्नेता गृहप-
 तिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः ॥ १० ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्तीत्यन्वयः ॥ १० ॥

तपस्विनामयने संवत्सरं दीक्षाः । संवत्सरमुप-
 सदः । संवत्सरः सुत्याः ॥ ११ ॥

भवन्तीति शेषः । चतुरश्वतुरो मासानेकैकेनोपसन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमग्निं
 चिनोति । द्वौ द्वौ मासावेकैका चितिः । चतुर उत्तमाः । चतुस्तनं त्रिस्तनं द्विस्तन-
 मेकस्तनमिति त्रींस्त्रीन्मासान्ब्रतानि । संवत्सरं प्रसुताः (आप० श्रौ० २३-११-
 ३ । ७) इत्यापस्तम्बीये विशेषः । तपस्विनामयसत्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं
 भवन्ति उपसदः सुत्याश्च ॥ ११ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं प्रजया पशुभिर्जायन्ते ॥ १२ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ५०३

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धिमृध्नुवन्ति, इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ १२ ॥

य एतदुपयन्ति त्रयस्त्रिवृतः संवत्सरास्त्रयः पञ्च-
दशास्त्रयः सप्तदशास्त्रय एकविंशः ॥ १३ ॥

प्रजापतिसत्रमिति संज्ञा ॥ १३ ॥

एतदेव नैमिषीयाणां (स्वर्गकामा उपेयुः । नव
त्रिवृतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशः) शाक्यानां षट्त्रिंशत्संवत्सरं
तरसपुरोडाशमगस्त्यगृहपतिकम् ॥ १४ ॥

शाक्यानामयनामिति संज्ञा सत्रस्य । तत् षट्त्रिंशं संवत्सरं भवति । तत्र तरसमयाः
पुरोडाशा भवन्ति । मांसमया इत्यर्थः ॥ १४ ॥

काप्याध्वर्यवः सः स्थिते सः स्थितेऽहनि गृहपति-
र्मृगयां प्रयाति ॥ १५ ॥

गृहपतिर्मुख्ययजमानः ॥ १५ ॥

स यान्मृगान्हन्ति । तेषां तरसाः पुरोडाशा भवन्ति ॥ १६ ॥

सर्वत्राविशेषादिति पूर्वपक्षः । सवनीया वा बहुश्रुतेरिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

नव त्रिवृतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशः ॥ १७ ॥

भवन्तीति शेषः ॥ १७ ॥

एतेन ह वै शाक्यो गौरवीतिः सर्वामृद्धिमृध्नो-
त्सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयाः सो भवन्ति । य
एतदुपयन्ति ॥ १८ ॥

हवै शब्दो निश्चयार्थे निपातः । तरसपुरोडाश आर्ध्रोद्देवलोके च मनुष्यलोके
चर्द्धिमृध्नुवन्ति (२३-११-१४) इत्यापस्तम्बः ॥ १८ ॥

पञ्चविंशतिस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चविंशतिः
पञ्चदशाः पञ्चविंशतिः सप्तदशाः पञ्चविंशति-
रेकविंशः ॥ १९ ॥

शाक्यो गौरवीतिः सत्रमिति वैखानसः ॥ १९ ॥

अग्नेः सहस्रसाध्येन सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति ।
य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रनामानि त्रिवृतोऽ-
ग्निष्टोमोऽतिरात्रः ॥ २० ॥ (ख० १२) ॥

साध्यानामयनं सत्रं तच्छतसंवत्सरं भवति । तदाह कात्यायनः— ' शतसंवत्सर-
साध्यानाम् ' (२४-१७९) इति ॥ २० ॥

त्रीणि सारस्वतानि ॥ २१ ॥

सत्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कानि पुनस्तानि—

मित्रावरुणयोः प्रथमम् । इन्द्राग्न्योर्द्वितीयम् ।

अर्यम्णस्तृतीयम् ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

सरस्वत्या उपमज्जकेन दीक्षन्ते ॥ २३ ॥

ये सत्रिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयमहस्तदहर्वत्सानपाकुर्वन्ति ॥ २४ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा प्राय-
णीयमतिरात्रमुपेत्य तदहर्वत्सानपाकुर्वन्तीति सूत्रान्तरम् ॥ २४ ॥

संस्थितेऽतिरात्रे सांनाय्येन यजन्ते ॥ २५ ॥

संस्थिते प्रायणीये सांनाय्येन यजन्त इति ॥ २५ ॥

तस्मिन्संस्थितेऽध्वर्युः शम्यां परास्यति ॥ २६ ॥

शम्यां प्राचः परास्यति ॥ २६ ॥

सा यत्र निपतति तद्गार्हपत्यः । ततः षट्त्रिंश-
त्प्रक्रमेष्वाहवनीयम् ॥ २७ ॥

सा शम्या यत्र निपतति तद्गार्हपत्यायतनं भवति । तस्मात् षट्त्रिंशतं प्राचः प्रक-
मान्प्रक्रामति । तदाहवनीय इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

चक्रीवन्ति सदोहविर्धानान्याग्नीध्रश्च ॥ २८ ॥

भवन्त्यन्यथा गमनासंभवात् ॥ २८ ॥

उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्य उपोस एव ॥ २९ ॥

उलूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निखन्यते ॥ २९ ॥

नोपरवान्खनन्ति ॥ ३० ॥

प्रतिषेधात् ॥ ३० ॥

त एतमापूर्यमाणपक्षममावास्येन यजन्ति ॥ ३१ ॥

अमावास्येन हविषा यजन्ति ॥ ३१ ॥

पौर्णमास्यां गोष्ठोम उक्थ्यो रथंतरसामा ॥ ३२ ॥

रथंतरसामस्थाने बृहत्सामानमुपयन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३२ ॥

तस्मिन्संस्थिते पौर्णमासेन यजन्ते ॥ ३३ ॥

तस्मिन्पौर्णमास्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

त एतमपरपक्षं पौर्णमासेन यजन्ति ॥ ३४ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षः । पौर्णमासेन हविषा यन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३४ ॥

अमावास्यायामायुष्टोम उक्थ्यो बृहत्सामैवं विपर्यासयन्ति ॥ ३५ ॥

‘अमावास्यायामायुष्टोमं रथंतरसामानमुपयन्ति’ इत्यापस्तम्बः ॥ ३५ ॥

सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽक्रोशन्तो यान्ति ॥ ३६ ॥

त एवमेव व्यत्यासं सरस्वत्या दक्षिणेन कूलेनाऽऽक्रोशन्तः प्राञ्चो यान्ति या सरस्वत्याख्या नदी तया सह तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुरिति भाष्यकृत् । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ३६ ॥

वृषद्वत्या अप्ययेऽपोनपत्रीयं चरुं निरुप्याबियन्ति ॥ ३७ ॥

वृषद्वत्यप्यये प्रदेशे चरुर्भवति ॥ ३७ ॥

गवां दशसु शते वर्षभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

दशसु गोषु शते वृषभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदैषां गृहपतिम्रियतेऽथैकमुत्थानम् । यदा वा सर्वे ज्यानिं जीयन्त्यथैकमुत्थानम् । यदा पुंशं प्रस्रवणं प्राप्नुवन्त्यथैकमुत्थानम् । पुंशं प्रस्रवणं प्राप्याग्नये कामायेष्टिं निर्वपन्ति ॥ ३९ ॥

पुंशे प्रास्रवणप्रदेशेऽग्नये कामायेष्टिर्भवति ॥ ३९ ॥

तस्यामन्वां पुरुषां च धेनुके दत्त्वा कारपचवं (यं) प्रति यमुनावभृथमभ्यवयन्ति ॥ ४० ॥

इष्यतेऽथपुरुष्योर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावात्तत्प्रसूतेश्च दानम् । दानं च प्रसर्पकेभ्यः । तस्यां कामेष्ट्यामित्यर्थः । अवभृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिः ॥ ४० ॥

देवमनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणार्थोऽयं सत्रप्रशंसावादः ॥ ४१ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभि-
जिता मनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४२ ॥

आयुर्गृहपतिमरणेऽतिरात्रो भवति (२४—२११) इति कात्यायनः । सर्वज्यानां विश्वजिज्ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषां भवतीति सूत्रान्तरम् ॥ ४२ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभि-
जिताविन्द्रकुक्षी । अत्यन्याः प्रजा भवन्ति ॥ ४३ ॥

अतिरात्रः कर्तव्यः । द्वितीये सारस्वते सत्रे ॥ ४३ ॥

ओजिष्ठा भवन्ति ॥ ४४ ॥

ओजिष्ठा बलिष्ठाः ॥ ४४ ॥

तृतीयेऽतिरात्रस्त्रिवृत्पञ्चदशमपरे गोआयुषी इन्द्रकुक्षी ॥ ४५ ॥

भवन्तीत्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥

अर्यम्णः पन्थानं यन्ति ॥ (ख०) १३ ॥ देवयानं पन्थानं गच्छन्ति ॥ ४६ ॥
सत्रिण इत्यर्थात् ॥ ४६ ॥

दार्षद्वते संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेत् ॥ ४७ ॥

दार्षद्वतमिति सत्रनामधेयम् । तत्र कर्म व्याख्यायते । कात्यायनः—‘ऋत्विगाचार्ययोरेन्यतरस्य गा रक्षेत्संवत्सरम्’ (का० श्रौ० २४—२२४) इति । संवत्सरं गवां रक्षणमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

संवत्सरं व्यर्णे नैतन्धत्रेऽग्निमिन्धीत ॥ ४८ ॥

अग्निनैन्धीत, पुनराधानवचनाच्च । नैतन्धवप्रदेशे गत्वोदकेऽग्निन्धनं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

संवत्सरे परिणह्याग्नीनादधीत ॥ ४९ ॥

अन्वारम्भणीयान्तमिति कात्यायनोक्तविकल्पः । दर्शपूर्णमासान्तं वेति सिद्धान्तितः । नैतद्युक्तमस्मच्छाखायामग्नेर्येष्टिर्भवति वक्ष्यमाणसूत्राच्च ॥ ४९ ॥

दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽग्नेयेनाष्टाकपालेन
शम्यापरासा ॥ ५० ॥

तेन यागं कुर्वन्पूर्ववच्छम्याप्राप्ते दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् ॥ ५० ॥

४-५८७:] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ५०७

त्रिः प्लक्षं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति ॥ ५१ ॥

त्रिः प्लक्षावहरणस्याऽऽर्जव्येन यमुनावभृथमभ्युपैति ॥ ५१ ॥

तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति ॥ ५२ ॥

गतः ॥ ५२ ॥

तुरायणेन सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति ॥ ५३ ॥

तुरायणमिति सत्रनाम ॥ ५३ ॥

परमेष्ठितां गच्छन्ति ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी ब्रह्मा ॥ ५४ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्र एकादशकपालो वैश्व-
देवं चरुम् ॥ ५५ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवीं तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति । संवत्सरं सवनविधा इष्टीर्निर्वपति ।
वैश्वदेवो द्वादशकपालः (आप० श्रौ- २३-१४-९) इत्यापस्तम्बसूत्रम् । कुत
एतत्—आग्नेयं प्रातःसवनमैन्द्रं माध्यंदिनं वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ ५५ ॥

दीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ ५६ ॥

स्वयमेव तूष्णीं कृष्णाजिनादीनि (२४-२३९) इति कात्यायनः ॥ ५६ ॥

मानुषि(षी)मेव तेन समृद्धिमृध्नुोति ॥ ५७ ॥

मनुष्यसंबन्धेनर्द्धिमृध्नुोति तेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवीं तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति ॥ ५८ ॥

तेन गृहपतिना । वा प्रकृताशनः ॥ ५८ ॥

संवत्सरमहरहरिष्टिभिर्यजते ॥ ५९ ॥

संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । संवत्सरशब्देन हि
सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव । अत्रैवाहरहरिति प्रयोगदर्शनात् ॥ ५९ ॥

सवनकलयो भवति ॥ ६० ॥

गतः ॥ ६० ॥

सर्वसत्रेणापपुनर्मृत्युं जयति ॥ ६१ ॥

गृहपतिः ॥ ६१ ॥

आदित्यानामिवैषां प्रकाशो भवति ॥ ६२ ॥

स्पष्टम् ॥ ६२ ॥

अतिरात्रावग्निष्टोमं मध्ये ॥ ६३ ॥

प्रायणीयोदयनीयवर्जम् । मध्येऽतिरात्रावग्निष्टोमश्च भवति ॥ ६३ ॥

सर्वो दशदशी संवत्सरो द्वादशो विषुवान् ॥ ६४ ॥

भवतीति शेषः ॥ ६४ ॥

त्रिसंवत्सरं गवामयनमादित्यानामङ्गिरसाम् ।
प्रजापतिं भूमानं गच्छन्त्यभिस्वर्गं लोकं जय-
न्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६५ ॥

आदित्यानामङ्गिरसां गवामयनं नाम सत्रं त्रिसंवत्सरमिति । ते च यजमानाः प्रजा-
पतिं भूमानं गच्छन्ति । पश्चात्स्वर्गं लोकं प्राप्तुवन्ति । ततः स्वर्गमृत्युपातालेषु प्रतिति-
ष्ठन्तीति फलार्थवाददर्शनाच्छाखान्तरे ॥ ६५ ॥

प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धिमृध्नु-
वन्ति ॥ ६६ ॥

• ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां यन्ति यजमानाः । प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण सत्रेण
यक्ष्यामह इत्यादि ॥ ६६ ॥

य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रं संवत्सरांस्त्रि-
वृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रः ॥ ६७ ॥

प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रावभितो भवत इति विध्यर्थवादश्रवणाच्च ॥ ६७ ॥

विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरं विश्वमेनाननुसृजते ।
य एतदुपयन्ति—पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सराः
पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः
पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः । विश्वसृजां सहस्रसं-
वत्सरम् । विश्वमेनाननुसृजते । य एतदुपयन्ति ।
तत्र श्लोको विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत सह-
स्रसमं प्रसुतेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य
गोपा हिरण्यः शकुनिर्ब्रह्मनामेति । तत्र ब्रह्मणः
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति य
एतदुपयन्ति ॥ (ख० १४) ॥ ६८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्नः ।

सार्धशतद्वयसंवत्सराः सहस्रचतुर्थीशरूपास्त्रिवृतः कार्याः । त्रिवृत्स्तोमयुक्तेन सोम-
यागेन तावन्तः संवत्सरा नेतव्याः । सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयस्यैकोऽशः । पुनस्तावन्त
एव संवत्सराः पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं द्वितीयोऽशः । पुन-
रपि तावन्तः संवत्सराः सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं त्रितीयोऽशः ।
पुनरपि तावन्तः संवत्सरा एकविंशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं चतुर्थोऽशः ।
तदेतत्सर्वं मिलित्वा विश्वसृजां देवानां सहस्रसंवत्सरसत्रमित्युच्यते ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रसंवत्सरसत्रमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चाध्यापका एतद्ग्रन्थजात-
माहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्ग्रन्थजातमाहुः । एताननुष्ठातृनध्यापकाच्छिष्यांश्चानुसृत्य
विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्तारः । अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्तारः ।
शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठानप्रकारान्तरं विदित्वा तथाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः ।
तदेवं साक्षात्परम्परया वा तान्सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किञ्च देहपातादूर्ध्वं
ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । किं
चैतासामेवाऽऽदित्यानां देवतानां सायुज्यं तादात्म्यं सार्धितां समानैश्वर्योपेतत्वं सलोकतां
समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र कर्मानुष्ठानप्रवृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो
द्रष्टव्यः ।

पूर्वेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितम् । उत्तरेषु सहस्रसंवत्सरसत्रं निरूप्यते—विश्वं
सृजन्तीति विश्वसृजस्ते च प्रथमाः सृष्ट्यादावुत्पन्नाः सत्रमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं
सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा यस्मिन्सत्रे तत्सहस्रसमम् । किं कुर्वन्तः प्रसुतेन
यन्तः प्रतिदिनमभिषुतः सोमः प्रसुतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः संवत्सरसत्रानुष्ठानाच्छ-
कुनिर्जज्ञे ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपद्वयवान्पक्षी समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः
सर्वस्य लोकस्य पालकः । हिरण्ययो ज्योतिर्मयः । ब्रह्मेति तस्य नाम परब्रह्मैव विश्व-
सृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्ययशकुनिरूपं स्वीचकार । तं हिरण्यगर्भं इत्याचक्षते ।
तथा च मन्त्रान्तरमाध्यायते—हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्
(तै० सं० ४-१-९) इति य एतदुपयन्तीतिद्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ६८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

प्रयोगवैजन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।

सत्रसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

५१० सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं महादे०मेतम् । [१८ प्रश्नेऽ पठलः]

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिमंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायामष्टादशप्रश्नः ।

